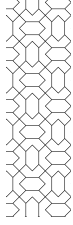

CITATION

Akgül, Yusuf, "The Analysis And Criticism Of The Muadh Hadith In The Source Of The Principles Of Fiqh", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) pp. 193-222

FIKİH USULÜNE KAYNAKLIĞI AÇISINDAN MUÂZ HADİSİNİN TAHLİLİ VE TENKİDİ

The Analysis and Criticism of the Muadh Hadith in the Source of the Principles of Fiqh

Yusuf AKGÜL

Dr. Öğr. Üyesi,

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü.

Asst. Prof.,

Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic İslam Sciences.

yakgul@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1712-3694.

Öz

Bu makale, hadis kaynaklarında Muâz hadisi diye bilinen meşhur hadisi sened ve metin açısından tahlil etmeyi hedeflemiştir. Geniş anlamda icthadın dar manada ise kıyasın meşruiyetine kaynaklık etmesi bakımından söz konusu hadis, fıkıh usulü literatüründe ayrı bir önemi haizdir. Dolayısıyla bu makalede hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü rivayetin fıkhi delillere kaynaklık etme yönüne vurgu yapılmış, icthad, re'ÿ ve dar anlamda kıyasın ispatı ile ilgili konularda hadisin delil alındığına temas edilmiştir. Ayrıca hadisin muhtevası yönüyle tartışma konusu edildiği fikhî disiplinler içerisinde ne şekilde delil alındığı incelenmeye çalışılmıştır. Bunun için Muâz hadisinin fıkhi kaynaklarda hangi başlıklar altında zikredildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muâz Hadisi, icthad, re'ÿ, kıyas, Muâz b. Cebel.

THE ANALYSIS AND CRITICISM OF THE MUADH HADITH IN THE SOURCE OF THE PRINCIPLES OF FIQH

Abstract

This article aims to analyze the various aspects (especially in terms of isnad and matn) of the hadith, known as the Muadh-hadith in the hadith narrative literature, and the text. In a broad sense, the case-law (ijtihād), in the strict sense of the qiyās is a source of legitimacy in the narrow sense of the case, and the hadith has a particular importance in usul al-fiqh literature. Therefore, in this article that the Muadh-hadith which are put forward different opinions about it, is emphasized how this narrative provide evidence for sources of İslamic law and it has been touched on the fact that the hadith was taken as evidence in cases of ijthād, opinion and narrow comparison. In addition, it has been tried to examine how the evidence that it is discussed within the fikhist disciplines where the content of the hadith is discussed. For this, it is determined which Muadh-hadith is mentioned under the headings in the sources of fikhist.

Keywords: Hadith of Mu'adh, precedent, opinion, comparison, Mu'adh ibn Jabal.

KAYNAKÇA

Akgül, Yusuf, "Fıkıh Usulüne Kaynaklığı Açısından Muâz Hadisinin Tahlihi Ve Tenkidli", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) ss. 193-222. **Makale Geliş T:** 09/10/2018 **Kabul T:** 25/12/2018 **Makale Türü:** Araştırma

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'den sonra İslam'ın ikinci temel kaynağı sünnettir. Bu makalede, onun dindeki bu konumuna işaret eden ve Muâz hadisi olarak bilinen meşhur rivayeti çeşitli açılardan inceleyeceğiz. Öncelikle bu hadisin sened yönünden sıhhat durumu sorgulanacak, ardından metin tahlili yapılacak ve fıkhî kaynaklık konusu ele alınacaktır.

Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden husus, muhtevası yönüyle genel anlamda edille-i şer'iyeye adı verilen İslam hukukunun kaynaklarının sıralandığı, dar manada ise icthadın meşruiyetine kaynaklık etmesi bakımından önem arz eden bu hadisin sıhhati/güvenirliliği konusunda ihtilafli görüşlerin varlığı olmuştur. Polemik türü hadisler arasında görülen hadisin tahrir ve tetkikleri daha önce bazı çalışmalara konu olmuş ve bu çalışmalarda birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur.¹ Hadisin Peygamberimizin takriri bir sünnetine işaret ediyor olması yönüyle ele alındığında içerdiği mana ve hükümlerin bir kez daha farklı açılardan incelenmesinde fayda olacağı kanaatindeyiz.

Bu noktada söz konusu Muâz hadisinin 'meşhur' diye anılmasının sebebini de belirtmekte fayda vardır. Zira bu rivayet ulemanın/ümme-tin kabul telakki ettikleri bir hadistir. Bundan dolayı İslam ümmeti arasında Muâz hadisi diye bilinegelmiştir.

Konuyla ilgili literatürü taradığımızda ülkemizde yapılan çalışmalardan biri Özaşar'a aittir. Bu makalesinde o, Muâz hadisini incelemiş, onu İslam ilim geleneğinde polemik konusu edilen rivayetler arasında saymış, Şâfiî'den sonra bütün fıkhî usulü âlimleri tarafından bu hadisin kıyasın teorik dayanağı için delil alındığını belirtmiştir. Ayrıca hadisin muhtevasından çıkarılan kıyasın ise içeriğine dair anlayış farklılığı olduğunu belirtmiş ve hadis kaynaklarında hadisin sübutu yönüyle ciddi

¹ Günümüze kadar meşhur Muâz hadisinin tahriri ve sıhhati konusunda değerlendirmelerde bulunan âlimler olmuştur. Bu değerlendirmelere makalede yer vereceğiz. Bununla birlikte ülkemizde konuyla ilgili araştırma yapanlar olup, bunlar arasında M. Emin Özaşar, Ahmet Özcan, Sema Gül ve Ertuğrul Tülekoğlu'nun konuyu doğrudan ele aldığı görülmektedir. Bk. M. Emin Özaşar, "Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti", *İslâmiyât*, 1/3, (1998): 41-47; Ahmet Özcan, *Muaz İbn Cebel'in Hayatı ve Hadis Rivayetindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013); Sema Gül, *Muaz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, 2015); Sema Gül, "Muâz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlişkilendirilen Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili", *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/183, (2015): 183-208; Ertuğrul Tülekoğlu, *İctihatta Meşruiyet Arayışları: Muaz Hadisi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018).

problemleri olduğu hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Yine Özaşar'ın tespitine göre hadisin kıyasa delalet ettiği söylenen kısmında metin farklılıkları ile aynı isnadla, farklı manada metinlerin rivayet edilmiş olması ve Re'y taraftarları ile karşıtı zihniyetlerin hadisin bazı versiyonlarına farklı içerikteki rivayetlerle aksetmiş olması gibi hususlar bu hadisin fikhın iki asırda şekillenmiş bulunan kıyas prensibine dayanak yapılması, en iyimser bir ifade ile zorlama bir yorum olmaktadır.² Görülüyor ki bu araştırmasında Özaşar, Muâz hadisini rivayet tekniği açısından problemleri görmekte ve hadisin kıyasın veya icihadın meşruyetine delil olacak nitelikte sıhhatli olmadığı kanaatine ulaşmaktadır.

Bir diğer çalışma ise Muâz b. Cebel'in hayatını ve hadis rivayetindeki yerini inceleyen Özcan'a aittir. O, tezinde Muâz hadisini usul alanında kullanılan rivayet başlığı altında ele almıştır. Ayrıca hadisin isnadı hakkında olumlu ve olumsuz iki görüş bildiren âlimlerden söz ederek usul alanında hadisin kullanıldığı yerlere temas etmiştir. Özcan'ın tespitlerine göre hadis, usul kitaplarında icmanın dinin temel kaynakları arasında olamayacağı, kıyas ve mesalih-i mürselenin ispatı ve Kur'an'ın sünnetle tefsir edilmesi gerektiği konularında delil olarak kullanılmıştır.

Üçüncü çalışma ise Gül'e ait olup o, yazdığı tezinde ve makalesinde Muâz b. Cebel'in Yemen'e gönderilmesi ile ilgili rivayetleri konu edinmiştir. Çalışmalarında Muâz b. Cebel'in hayatı hakkında bilgi vermiş, sonra onun Yemen'e gönderiliş sebebinin ve kaç kez gittiğini ele almıştır. Ayrıca şekil yönüyle Muâz b. Cebel'in Yemen'e gönderilişiyle ilgili rivayetleri tahlil etmiştir. Yazarın tespitine göre bu rivayetler sekiz ayrı başlık altında incelenebilecek mahiyet arz etmektedir. Muâz hadisi ise re'yle hüküm vermenin meşruluğuna delil sayılmaktadır.³

Konuyla ilgili gerek müstakil⁴ gerekse dolaylı olsun yine bazı çalışmalarda hadisin değerlendirmelerine rastlanmaktadır.⁵ Bütün bu çalışmalarda söz konusu hadis muhtelif yönleriyle incelenmiştir. Bunun yanı sıra bizce açıklanmaya ihtiyaç duyulan bazı konular hâlen mevcuttur. İşte biz bu makalede Muâz hadisini incelerken hadisin isnad ve metin tenkidine

² Bk. Özaşar, "Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti", 19-48.

³ Bk. Gül, «Muâz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlişkilendirilen Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili», 185-205.

⁴ Bir başka müstakil çalışma ise Tülekoğlu'na aittir. Onun tezinin başlığından da anlaşılacağı üzere hadisin icihadın meşruluğuna dair arayışlara cevap olarak Muâz hadisinin ele alınıp incelendiği anlaşılmaktadır.

⁵ Bilal Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2012), 198-199.

dair bazı bilgi ve değerlendirmelerde bulunacak, asıl vurguyu ise *ictihad* ve *re'y* kavramlarının tahliline yaparak usul kitaplarında hadisin yer alış durumunu mümkün olduğunca farklı açılardan ele almaya çalışacağız.

1. MUÂZ HADİSİNİN SENED VE METİN TENKİDİ

Meşhur Muâz hadisinin sened ve metin yönünden incelenmesine geçmeden önce söz konusu hadisin kaynaklardaki yeri hakkında malumat vermek faydalı olacaktır. Bu rivayetin metni şöyledir: Peygamber (s.a.v.), Muâz'ı (r.a.) Yemen'e kâdî olarak gönderirken; “*Sana bir muhakeme arz edildiğinde nasıl hüküm vereceksin?*” der.

Muâz (r.a.): Allah'ın kitabı ile hüküm veririm;

Hz. Peygamber: *Ya Allah'ın kitabında yoksa?*

Muâz (r.a.): Resulünün sünnetiyle.

Hz. Peygamber: *Ya Allah'ın Resulünün sünnetinde de yoksa?*

Muâz (r.a.): Re'yimle *ictihad* ederim. (İctihadı da gücümün yettiğince yapar) kendi görüşümle *ictihad* ederek bir hüküm bulur ve ona göre hüküm veririm. Sonra Hz. Peygamber göğsüme vurdu ve “*Allah'ın Resulünün, elçisinin hoşnut olmasını muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.*”⁶ dedi.

Manasını verdiğimiz bu hadisin rivayetlerde geçen lafız farklılıklarına metin yönüyle incelenirken değinilecektir. Hadisin tahriri yani hadis kaynaklarındaki durumu ise şöyledir: Hadisin metni kronolojik olarak elimizdeki mevcut kaynaklarda ilk olarak İmam Şâfi'nin (ö. 204/809) *el-Ümm* adlı eserinde yer almaktadır.⁷ Sonra İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât*'ında geçmektedir.⁸ Sırayla Ebû Dâvûd Tayâlisî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsned*'lerinde bu hadisi naklediler.⁹ Muâz hadisi daha sonra Dârimî (ö. 255), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünen*'lerinde yer almaktadır.¹⁰

Bunların yanı sıra Tahâvî (ö. 321), Taberânî (ö. 360), İbn Abdilber (ö. 463/1071) ile Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1070), eserlerinde bu hadisi zikretmektedirler.¹¹

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 242.

⁷ Muhammed b. İdris, Şâfi, *el-Ümm*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1393) 6: 200.

⁸ Muhammed Ebû Abdullah el-Basrî, İbn Sa'd, *et-Tabakâtul-kubrâ*, (Beyrut: Dâru sadr, ts.), 2: 347, 3: 584.

⁹ Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd, *Müsned*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 1: 76; Ahmed b. Hanbel, 5: 230, 236, 242.

¹⁰ Ebû Dâvûd, «Akdiyye», 11, (h. no: 3592); Tirmizî, «Ahkâm», 3, (h. no: 1327); Beyhakî, Ahmed ibnu'l-Huseyn b. Ali, *Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, (Mekke: Mektebetu dâru'l-bâz, 1994/1414), 10: 114.

¹¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdulmelik b. Seleme el-Ezdî, Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, thk. Şuayb Arnavût, 1. Bs. (Müessesetu'r-risâle, 1994), 9:

İsnad şemasından da anlaşılacağı üzere hadis, Şu'be'ye (ö. 160/776) kadar tek bir tarikile gelmiştir.¹² Şu'be'ye kadar tek kanalla gelen bu hadisin ravilerini cerh-ta'dil yönüyle incelediğimizde şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

Hadisin ilk ravisi Muâz b. Cebel'dir (ö. 18).¹³

Muâz b. Cebel'den bu haberi nakledenler *onun arkadaşları* (ashabı) olup aşağıdaki ifadelerle anılmaktadırlar:

- Ricâlün min Ashâbi Muâz
- Nâsün min Ashâbi Muâz
- Ünâsün min Ehl-i Hıms
- Ashâbu Muâz
- Ashâbunâ gibi.

Muhaddisler, Muâz'ın (r.a.) ashabının bu müphem ifadelerle nitelendirilmesinden dolayı hadisin isnadının sıhhati konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısım âlimler bu müphem ifadelerin, ravilerinin meçhul olmasına delalet edeceğini ileri sürerek hadisin senedinin kopuk ve asılsız olduğuna kail olmuşlardır. Bunlar; İbn Hazm (ö. 456), Cuzecânî (ö. 543) ve İbnu'l-Cevzî'dir (ö. 597).¹⁴ Diğer bazı âlimler ise bu rivayetin hem mana hem sened bakımından sahih olduğunu savunmuşlardır. Bunlar ise Hatîb Bağdâdî (ö. 463), İbnu'l-Kayyim (ö. 751) ve fukahanın çoğunluğudur.¹⁵

¹² Tirmizî'nin hadis hakkında, "Bu hadisi yalnızca bu tarikile biliyoruz. Bana göre onun da isnadı muttasıl değildir." şeklindeki değerlendirmesi için bk. Mübârekfûrî, Ebu'l-A'lâ Muhammed, *Tuhfetü'l-ahvezi bi şerhi câmi't-Tirmizî*, 1. Bs. (Beyrut: 1990), 4: 464, 465.

¹³ Tercümesi için bk. Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizî's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru kütübî'l-ilmiyye, ts) 6: 106 (8032); İzzuddin, İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi marifeti's-sahâbe*. 1. Bs. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 1139-1140 (4962); İmaduddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, İbnu'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (Riyad: Hicr, 1997), 10: 80-82, İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 347, 3: 584; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût ve heyeti, 3. Bs. (Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1985), 5: 265.

¹⁴ Ebû Muhammed Ali, İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 1. Bs. (Mısır: Dâru'l-hadîs, 1347), 26, 35-37; Abdurrahman b. Ali, İbnu'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, thk. Halil el-Meyis, 2 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1403), 2: 758.

¹⁵ Hatîb Bağdâdî, *el-Fakih*, 1: 188-199; İbnu'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin*, 1. Bs. (Suudi Arabistan: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1423), 2: 351; Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ, Sââtî, *Fethu'r-rabbânî*, (Beyrut: Dâru ihyâ'it-turâsi'l-arabî, ts.), 15: 208.

Hadisi nakleden ravilerden biri Hâris b. Amr'dır (ö. 100-110?). Buhârî (ö. 256) onu "Hadisi sahih değildir." anlamına gelen "*Lâ yasih-hu hadîsuhû*" ifadesiyle cerh etmiştir.¹⁶ İbn Hibbân (ö. 354/965) ise ona *Sikât* adlı eserinde yer vermiştir.¹⁷ Ukaylî (ö. 322/934),¹⁸ İbnu'l-Cârûd (ö. 307/919-20) ve Ebu'l-Arab (ö. 333/945) da onu zayıf ravilerden saymıştır.¹⁹ Hâris b. Amr hakkındaki bu iki farklı değerlendirme neticesinde bazı âlimler, ravinin kimliği bilinmediğinden hadisin muttasıl olmadığını iddia etmişlerdir. Bir kısım âlimler ise Hâris b. Amr'ın ne *mechûlu'l-ayn*²⁰ olduğunu ne de *mechûlu'l-vasf* olduğunu söylemişlerdir. Zira Hâris b. Amr es-Sakafî'nin Muğire b. Şu'be'nin kardeşinin oğlu olması ve Muâz'ın ashâbı gibi hadiste şöhret bulmuş ravilerden hadis almış olması yönüyle *mechûlu'l-ayn* olamayacağını belirtmişlerdir. Aynı zamanda tâbiûnun büyüklerinden ve Ebû Avn es-Sakafî'nin hocalarının tabakasından olduğu için de *mechûlu'l-vasf* da olamayacağını ifade etmişlerdir.²¹ Bu haberi Hâris b. Amr'dan nakleden ravi ise Ebû Avn Muhammed b. Ubeydullah es-Sakafî'dir (ö. 116). Cerh-ta'dil âlimlerinden İbn Maîn (ö. 233/848), Ebû Zûr'a (ö. 264/878), Nesâî (ö. 303/915), onu sika/güvenilir saymışlardır. İbn Hibbân da onu sika raviler arasında zikretmiştir.²² Ebû Avn'dan hadisi nakleden raviler ise Şu'be

¹⁶ Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986/1407), 2: 277 (2449).

¹⁷ Muhammed Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî, İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1. Bs. thk. Seyyid Şerefuddin Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1975), 6: 173.

¹⁸ Ebû Ca>fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad, Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, 2. Bs. (Mısır: Dâru İbn Abbas, 2008), 1: 565.

¹⁹ Zehebî, *Kâşif*, (Cidde: yy., 1992), 1: 304 (866), Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, ts.), 1: 439 (1635); İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, 4. Bs. (Halep: Dâru'r-reşîd, 1992), 147 (1039), İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1. Bs. (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1994), 2: 139 (1098), İbnu'l-Arabî, *Âridatü'l-Ahvezi*, (Mısır: Matbaatü'l-Mısıriyye, 1931) 6: 73; Seharenfûri, *Bezlü'l-Mechûd*, 15: 268.

²⁰ *Mechûlu'l-ayn*, kendisinden sadece bir ravinin rivayet ettiği ve başka muhaddislerce tanınmayan raviler için kullanılır. Bu vasfı taşıyan ravilerin hadislerinin kabul edilip edilmeyeceği hususunda farklı görüşler vardır. Bu konuda bir görüşe göre *mechûlu'l-ayn* vasfı taşıyan ravi eğer cerh veya ta'dil ehline sika olarak nitelendirilirse rivayeti kabul edilir. Tehânevî'ye göre ilk üç asrın mestur ve *mechûlu'l-hâl* olan zayıf ravilerin rivayeti kabul edilir. Bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 211, 212; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *İ'lâû's-sünen*, thk. Muhammed Taki Osmânî, (Karaçi: 1418) 1: 385.

²¹ M. Zâhid, Kevserî, *Makâlât*, (Kahire: el-Mektebetu't-tevfikiyye, ts.), 71-75.

²² Zehebî, *Kâşif*, 1: 197; İbn Hacer, *Takrîb*, 494 (6107), İbn Hacer, *Tehzîb*, 9: 277, 278 (6393).

b. Haccâc ile Ebû İshak Şeybânî'dir. Şu'be, cerh-ta'dil yönüyle hadiste *Sebt, Hüccet, Hafız, Mutkin, Sâhibu'l-Hadîs, Sika* lafızlarıyla anılmaktadır.²³ Muhaddislerce Şu'be, rivayet konusunda son derece müteşeddit olduğundan onun rivayet zincirinde yer alan kimselerin cehâletü'l-vasf olmaktan kurtuldukları ifade edilmektedir.²⁴

Şu'be b. Haccâc el-Basrî'den sonra bu haberi nakledenler ise Veki' b. Cerrâh el-Kûfî (ö. 197),²⁵ Affan b. Müslim el-Basrî (ö. 220),²⁶ Gunder lakabıyla bilinen Muhammed b. Ca'fer (ö. 194),²⁷ Abdurrahman b. Mehdi el-Basrî'dir (ö. 198).²⁸

Şu'be'nin tarikinin dışında iki tarik daha vardır ki biri Abdurrahman b. Ğanm'dan (ö. 78/697) gelen bir tarik olup bu varyantı sadece Ubâde b. Nusey'den (ö. 118), Abdurrahman b. Ğanm vasıtasıyla Hatîb Bağdâdî zikretmektedir.²⁹ Muğlak bir ifadeyle (*kîle* denilerek) nakledilen bu haberin sıhhati konusu da tartışmalıdır. Diğeri ise Muhammed b. Cabir-Eş'as b. Ebi'ş-Şa'şâ-Racul min Sakîf-Muâz (r.a.) tarikiyle gelen rivayet olup Muhammed b. Tahir el-Makdisî (ö. 507/1113) nakletmiştir. Bu rivayetin de sahih olmadığını kendisi ifade etmektedir.³⁰

Muâz hadisinin senedi hakkında yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında âlimlerin görüşlerini iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisine göre hadis sahihtir.³¹ Nitekim Hanefî âlim Abdula-

²³ Zehebî, *Kâşif*, 1: 485; İbn Hacer, *Takrîb*, 266 (2790), İbn Hacer, *Tehzîb*, 4: 308 (2886).

²⁴ Hatîb, *el-Fakih*, 1: 271; Kevserî, *Makâlât*, 74-75.

²⁵ Zehebî, *Kâşif*, 2: 350 (6056), Zehebî, *Mizân*, 4: 335, 336 (9356); İbn Hacer, *Takrîb*, 581 (7414), İbn Hacer, *Tehzîb*, 11: 109-114 (7735).

²⁶ Zehebî, *Kâşif*, 2: 27, 28 (3827); İbn Hacer, *Takrîb*, 393 (4625), İbn Hacer, *Tehzîb*, 7: 199.

²⁷ Zehebî, *Kâşif*, 2: 162 (4771), Zehebî, *Mizân*, 3: 502 (7324); İbn Hacer, *Takrîb*, 472; İbn Hacer, *Tehzîb*, 9: 81-82 (6032).

²⁸ Zehebî, *Kâşif*, 1: 645 (3323); İbn Hacer, *Takrîb*, 351, İbn Hacer, *Tehzîb*, 6: 247-249 (4161).

²⁹ Hatîb, *el-Fakih*, 1: 188-199.

³⁰ Ebu'l-Fazl İbnu'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî şöyle der: «Bu hadisi büyük küçük müsnedlerde araştırdım. Ehl-i ilimden karşılaştığım kimselere bu rivayeti sordum. Şu iki tarikten başkasını bulamadım. Biri Şu>be>nin tariki, diğeri ise Muhammed b. Câbir-Eş'as b. Ebi>ş-Şa>şâ-Racul min Sakîf-Muâz (r.a.) tariki olup ikisi de sahih değildir.» Bk. İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-râfi'i'l-kebîr*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1989), 4: 447.

³¹ Bunlar arasında Gazzâlî, Bakillânî, Ebu>t-Tîb, Taberî, Cüveynî ve fukahânın ekseriyeti vardır. Bk. İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-râfi'i'l-kebîr*, (Beyrut:

ziz el-Buhârî (ö. 730/1330) hadis hakkında şunları söylemektedir: “Bu hadis ne mürsel ne de garib bir haber olup metni sahih bir rivayettir. Zira hadis âlimleri kitaplarında senedini de zikrederek telakki bi'l-kabul etmişlerdir. Dolayısıyla onunla ihticac da sahihtir. Nitekim Gazzâlî, bu hadisin ümmet tarafından kabul edildiğini, onun hakkında kimsenin ne ta'n ne de inkâr ifadesi kullandığını ifade eder.³² Yine bu hadisin isnadı, araştırılmaya ihtiyaç duyulmayan, mürsel ve garib de olmayan şu rivayetler gibidir: ‘*Vârise vasiyet yoktur.*’, ‘*Kadın, halasının üzerine nikâh edilmez.*’, ‘*İki farklı dinden olanlar birbirine mirasçı olamaz.*’”³³

Buna mukabil ikinci grupta yer alan âlimler ise hadisi sahih kabul etmezler.³⁴ Zira hadisin ravileri meçhul olup rivayetlerinde tek kalmıştır. Mesela İbnu'l-Cevzî hadis hakkında şunları ifade etmektedir: “Bu hadisi fakihlerin hepsi kitaplarında zikretmiş ve onu dayanak olarak almışlarsa da sahih değildir. Ömrüme yemin olsun ki hadisin manası sahih olsa da sübutu maruf değildir. Çünkü hem Hâris b. Amr meçhul bir ravi hem de Muâz'ın Ehl-i Hıms'tan arkadaşları bilinmemektedir. Dolayısıyla bu tarikten gelen rivayetin sübutuna dair herhangi bir varyant yoktur.”³⁵

Kanaatimizce ümmet bu hadisi telakki bi'l-kabul ile karşılaşalar da teknik açıdan hadisin isnadı muttasıl değildir. Ayrıca hadisin senedinde, hakkında ihtilaf edilen raviler bulunmaktadır.

1.2. Metin Tahlili

Muâz hadisinin rivayetinin ilk olarak Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserinde kaydedildiğini belirtmiştik.³⁶ Bu rivayetin metni şöyledir:³⁷

Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1989), 4: 447 (dipnot).

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Dr. Hamza b. Zuheyr Hafız, (Medine: Şerîketu Medîneti'l-münevvere, ts.), 3: 545.

³³ Abdulaziz b. Ahmed, el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, thk. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1987), 3: 411.

³⁴ Buhârî, Tirmizî, Dârekutnî, İbn Tâhir, İbn Hazm, Dâvûd ez-Zâhirî, İbnu'l-Cevzî, Zehebî, Irakî, İbn Hacer vd. Bk. Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, 1: 566 (Dipnot).

³⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, 2: 758-759.

³⁶ Şâfiî, *el-Ümm*, 6: 200.

³⁷ Metnin anlamı şöyledir: Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'e; «*Nasıl hüküm vereceksin?*» sözüne, Muâz cevaben, Yüce Allah'ın kitabı ile demiş. Hz. Peygamber, “*Ya Allah'ın kitabında yoksa?*” deyince Muâz, Allah'ın elçisinin sünnetiyle diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Ya onda da yoksa?*” deyince Muâz, reyimle

قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ كَيْفَ تَقْضِي قَالَ بَكْتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَالَ فَبِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَالَ أَجْتَهُدُ رَأْيِي قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ لِمَا يُحِبُّ رَسُولُ اللَّهِ

İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında ise hadisin metninde bazı ilavelere rastlanmaktadır.³⁸ Hadisin metni şöyledir:³⁹

لما بعثني رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى اليمن قال لي بم تقضي إن عرض قضاء قال قلت أقضي بما في كتاب الله قال فإن لم يكن في كتاب الله قال قلت أقضي بما قضى به الرسول قال فإن لم يكن فيما قضى به الرسول قال قلت أجتهد رأيي ولا آلو قال فضررب صدري وقال الحمد لله الذي وفق رسول الله لما يرضي رسول الله

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de bu hadis benzer lafızlarla üç yerde zikredilmiştir.⁴⁰ Yine benzer lafızlarla bu hadisi Ebû Dâvûd ve Tirmizî, *Sünen*'lerinde kaydetmişlerdir.⁴¹

Mevcut hadis kaynaklarında rivayet edilen bu hadisi metin yönüyle incelediğimizde iki nokta dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi; hadisin kıyasa işaret edildiği ifade edilen kısmında metin farklılıklarının bulunması, ikincisi de aynı isnadla, farklı metinlerin rivayet edilmiş olmasıdır. Bu durumun sebebi olarak hadisin rivayetindeki ihtisardan veya mana ile rivayetten kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim *el-Ümm*'de kıyasa mesnet olan lafız, «أَجْتَهُدُ رَأْيِي» iken İbn Sa'd'da, «أجتهد» şeklindedir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ise her iki lafız da mevcuttur. Bunların yanı sıra lafızlar arasındaki bu değişiklikler mana açısından önemli farklılıklar meydana getirmemekte, hadisin metin yönüyle de sıhhatini teyit etmektedir. Hadisin metnindeki bu

ictihad ederim, diye karşılık vermiş. Hz. Peygamber, «Allah'ın Resulünün elçisini, Resulullah'ın istediği şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.» buyurmuştur.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 3: 584.

³⁹ Metnin anlamı şöyledir: Allah Resulü beni Yemen'e gönderdiğinde bana, «Sana bir muhakeme arz edilirse nasıl hüküm vereceksin?» diye sordu. Ben de Allah'ın kitabında olan şeyle diye karşılık verdim. O, «Şayet Allah'ın kitabında yoksa?» deyince ben de Peygamber'in verdiği hükme göre hüküm veririm, dedim. «Şayet Peygamber'in verdiği hükümler içerisinde de yoksa?» deyince ben de kendi görüşümle ictihad eder, başka şeye aldırمام, dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber göğsüme vurdu ve «Allah'ın Resulünün elçisini Allah Resulünün hoşnut kalacağı şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.» buyurmuştur.

⁴⁰ Ahmed, b. Hanbel, 5: 230, 236, 242.

⁴¹ Tirmizî, «Ahkâm», 3; Ebû Dâvûd, «Akdiyye», 11.

önemsiz farklılıklara rağmen fıkıh usulünde bu rivayet bazı kavramlara kaynaklık etmiştir.

1.2.1. İctihad

Muâz'ın (r.a.), hadis metninde geçen, «أجتهد رأيي» sözü hakkında âlimlerin çeşitli yorumları vardır. Örneğin Hattâbî (ö. 388/998), *ictihad* kelimesiyle ilgili şöyle der: “Burada kitap ve sünnetten bir asıl olmadan kendi aklına gelen re’ynin kastedilmeyip, hükmün, kıyas yolundan kitap ve sünnetin manasına göre verilmesidir. Bu, kıyasla hükmetmenin ispatı konusu ile ilgilidir.”⁴²

Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108); *ictihad*ın kökünün *cehd* olduğunu ve bunun manasının da ‘takat, meşakkat’ olduğunu belirtir. İctihadın ise sahibi tarafından güç, gayret sarfı ve zorluklara katlanmak olduğunu açıklar.⁴³

İbnu’l-Esîr (ö. 606/1210), Muâz'ın bu kavlindeki *ictihad* kelimesini tanımlayarak kastedilen mananın şöyle olduğunu ifade etmiştir: “Hâkim, kendisine arz edilen bir meseleyi kitap ve sünnete kıyas ederek hüküm verir, *ictihad* eder. Burada *ictihaddan* kastedilen, kitap ve sünnete başvurmadan yapılan, kendinden belirttiği bir görüş olan re’yi değildir.”⁴⁴

İbn Manzûr (ö. 711/1232) ve Zebîdî (ö. 1205/1791) de *ictihad*ın biri hakiki diğeri mecazi olan iki manasından söz ederek şöyle derler: “İctihad, bir şeyi elde edebilmek için kuvvet ve gayret sarf etmek anlamında gerçek; kıyas ve benzeri yollarla hüküm çıkarmak manasında da mecazi anlam taşır.”⁴⁵

İctihadın sözlük anlamı ile ilgili yapılan açıklamalardan anlaşılan şudur ki *ictihad* kelimesinin Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından hangi anlamda kullanıldığı net olarak bilinmemektedir.⁴⁶

⁴² Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 4: 464, 465.

⁴³ Ebu’l-Kâsım Huseyn b. Muhammed, Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, (Lübnan: Dâru’l-ma’rife, ts.), 1: 101.

⁴⁴ Mecidüddin, İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi’l-hadis ve’l-eser*, (Beyrut: ts.), 1: 319, 320.

⁴⁵ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak, Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, 5: 538, 539; Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, (Beyrut: Dâru sâdır, 1414), 3: 135.

⁴⁶ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, (Ankara: D.İ.B. Yayınları, ts.), 16.

İlimlerin tedvininden sonra bazı terimlerin oluşmasıyla kelimeler, çeşitli anlamlar kazanmıştır. Muâz hadisindeki *ictihad* kelimesinin sonradan kazandığı ıstılahi anlamlarına baktığımızda şu tanımları görüyoruz:

Bize kadar ulaşan ve en eski fıkıh usulü kitabı olan Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde *ictihad* ile *kıyas* tabirleri eş anlamlı olarak şöyle tarif edilmektedir: "Her meseleye dair ya ona ait bir hüküm veyahut hak olan hükmün yolunu gösteren bir delalet vardır. Meselenin açık bir hükmü var ise buna uymak zorunludur. Eğer belirli bir hüküm yoksa meselenin hak olan hükmüne götüren yolun delili ictihad ile aranır; ictihad ise kıyastan ibarettir."⁴⁷

İmam Şâfiî'nin kıyasla eş anlamda kullandığı ictihad tanımını şu şekilde ifade edebiliriz: Anlam benzerliği veya eşitliği yoluyla hükmün habere uygun olup olmadığının tetkik edilmesi ve uygun olan hükmün elde edilmesine çalışılmasıdır.⁴⁸

Görülüyor ki İmam Şâfiî bu tarifi ile ictihadın, diğer bir tabirle "ictihâdu'r-re'y"nin kapsamını daraltmış olmaktadır. Gerçi İmam Şâfiî'nin yaptığı ictihad tarifine sonradan mezhebin ileri gelen fakihlerince itiraz edilmiştir. Zira onlara göre kıyas, bir nevi re'yin sistematize edilmiş bir biçimi olup terim anlamıyla, "Nassa dayanan bir meselenin hükmünün ictihad yoluyla, aynı illeti taşıyan ve nass ile belirtilmemiş olan meseleye tabikidir."⁴⁹ Yani kısaca ifade etmek gerekirse ictihâdu'r-re'y, kıyastan mana ve muhteva bakımından daha şümullüdür.

Medine'de ise ictihad daha çok teknik özel hesap uzman fikri anlamında kullanılmakta⁵⁰ olup İmam Mâlik (ö. 179) bu terimi ekseriyetle nassların insanlara bıraktığı konularda başvurulan uzman fikri manasında kullanmıştır.⁵¹ Mâlik'in bu ictihad kavramı yerine Ebû Yusuf (ö.

⁴⁷ Şâfiî, *Risâle*. (Beyrut: Matbaatu Mustafa el-Bâbî,1938), 477.

⁴⁸ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*. 16.

⁴⁹ Abdülkadir Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislah*, 68.

⁵⁰ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurispedence*, (London: University Pres., 1950), 116.

⁵¹ Bk. Mâlik, *Muvatta'*, "Cihâd", 20; "Zekât", 29.

182/798)⁵² ve Şeybânî (ö. 189/805)⁵³ ise “hükûmet-i adl” ifadesini kullanır.

Daha sonraları icthad kavramının kapsam alanının genişletildiğini söylemek mümkündür. Nitekim erken dönem usulcülerinden Cessâs (ö. 370) icthadı, amaç edindiği ve araştırdığı hususta müçtehidin bütün gayretini sarf etmesi diye tarif eder. Ona göre örfte icthad, hakkında Allah’ın hükmünü bildirecek bir delil bulunmayan hadiselerin hükümlerine has kılınmıştır.⁵⁴ Dolayısıyla Cessâs icthadı kıyastan daha kapsamlı görmekte, kıyası icthadın türlerinden biri olarak saymaktadır.⁵⁵ Yine Hanefî usulcülerinden Pezdevî (ö. 482/1089) icthadı şu şekilde tanımlamıştır: “Fakihin daha fazlasını yapmaktan âciz olduğunu hissedecek şekilde şer’î, amelî hükümlerden birini zanni derecede elde etmek için bütün gücünü sarf etmesidir.”⁵⁶ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ise icthadı şöyle tarif etmiştir: “Dinin hükümlerini öğrenmek maksadıyla müçtehidin olanca gayretini sarf etmesidir.”⁵⁷ Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere icthad, nassların manalarının ve hükümlerinin kavranması ile ilgili elden gelen gayreti göstermektedir.

Netice itibariyle tarihî süreç içerisinde icthadın biri dar diğeri geniş olmak üzere iki anlamı oluşmuştur.

a) Dar Anlamıyla İctihad: Kitap ve sünnette bir meselenin açık bir hükmü bulunmadığı vakit gerekli hükme ve bilgiye ulaşmak için başvurulmuş çare ve yollardır. Buna kısaca *ictihâdu’r-re’y* de denilir. İmam Şâfi’ye göre ise bu kıyastır. Bu dar anlamın özelliği, nass bulunmadığı zaman icthada başvurmaktır. Nitekim Mecelle’de, “*Mevrid-i nassta icthada mesağ yoktur.*” denirken bu dar manasıyla ele alınmıştır.⁵⁸ Aynı

⁵² Bk. Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitâbu’l-harâc*, (Beirut: Dâru’l-ma’rifê, 1979), 157.

⁵³ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan Şeybânî, *el-Hucce*, thk. Mehdî Hasan el-Geylânî, (Beirut: Alemu’l-kütüb, 1403), 4: 308; Mâlik, *Muvatta’*, “Diyâr”, 672.

⁵⁴ Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, thk. Dr. Ali Câsim en-Neşemî, 1. Bs. (Kuveyt: Vizâretu’l-evkâf ve şuûni’l-İslâmiyye, 1994), 4: 11.

⁵⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4: 11-12.

⁵⁶ Ali b. Muhammed, Pezdevî, *Usul*, (Karaçi: Cavid Pres, ts.), 248-249; Ahmed Hasan, *el-İctihâd fi’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, 12-14; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 16, 17.

⁵⁷ Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid, Gazzâlî, *el-Mustasfâ fi’l-ilmî’l-usûl*, (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1413), 104; Ahmed Hasan, *el-İctihâd fi’ş-şerîati’l-İslâmiyye*, s. 14-15; Yunus Vehbi Yavuz, *Hanefî mezhebinde İctihad Felsefesi*, 30.

⁵⁸ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 20.

şekilde İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *Kitābu İctihādî'r-Re'ÿ* isimli eseri de bu nevi ictihada işaret etmektedir.⁵⁹

b) Geniş Anlamıyla İctihad: Kıyas dışında kalan ve nassların anlaşılması ile uygulamaya geçirilmesi için sarf edilen gayret ve çabaları da içine alan geniş kapsamlı bir terimdir. Gazzâlî'nin illet ile alakalı icthadın üç nevini buna örnek verebiliriz:

i) Nass, icma veya istinbat yoluyla bilinen illetin yeri bulunarak tatbiki, *Tahkîku'l-Menât*,

ii) İlet araştırılırken onunla alakası bulunmayan vasıfların ayıklanması, *Tenkîhu'l-Menât*

iii) Nass ve icmada yer almayan illetin istinbat yoluyla çıkarılması, *Tahrîcü'l-Menât*tır.

Gazzâlî, bu nevilere ikisinin kıyastan farklı olduğunu, kıyası inkâr edenlerin dahi bunları inkâr etmediklerini ifade etmiştir.⁶⁰

1.2.2. Re'ÿ

Bu arada *ictihdu'r-re'ÿ* tabirinin içerisinde geçen *re'ÿ*, her ne kadar bir arada zikredilmiş olsa da İslam'ın başlangıcından itibaren devir devir bu kelimenin kullanıldığı yer ve mana değişegelmiştir. *Re'ÿ*'in lügat manası 'görmek, düşünerek varılan netice ve görüş'tür.⁶¹

Genel olarak *re'ÿ* ikiye ayrılır:⁶²

a) Makbul Re'ÿ: Buna *re'ÿu'l-memduh* denilir ki 'övlmüő olan Şey' demektir. İslam'ın ilkelerine uygun olup ciddi bir araştırma ve tefekkür ürünü olan *re'ÿ*ler bu kısma girer. Sahabeden itibaren büyük müçtehidler tarafından beyan edilen *re'ÿ*ler böyledir.⁶³

b) Makbul Olmayan Re'ÿ: Buna da *re'ÿu'l-mezmum* denilir ki 'kı-

⁵⁹ Abdülkadir Şener, «İslâm Hukukunda Re'ÿ ve İctihad», *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973): s. 124; Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurispedence*, 105.

⁶⁰ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 21; Gazzâlî, *Mustasfâ (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yay., 1994) 2: 230.

⁶¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14: 291; İbnu'l-Kayyim, *İlâm*, 2: 124.

⁶² İbnu'l-Kayyim, *re'ÿ*i üçe ayırmış; batıl *re'ÿ*, sahih *re'ÿ* ve Őüphe duyulan *re'ÿ* ki selef âlimler sahih *re'ÿ* ile amel etmiş, batıl *re'ÿ*yi terk etmişler, diğer Őüphe uyandıran *re'ÿ*yi ise zaruret hâlinde duyulan ihtiyaca göre başvurulan kıyasa benzetmişlerdir. Bk. İbnu'l-Kayyim, *İlâm*, 2: 152.

⁶³ Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislah*, 51.

nanmış olan re'y' demektir. Bu türlü re'ylere kastederek Hz. Ömer, "Re'y sahiplerinden sakınınız. Zira onlar, sünnetlerin düşmanıdır; hadisleri öğrenmekten ve hıfzetmekten âciz oldukları için kendi re'yleleriyle konuşurlar ve bu yüzden hem kendileri yoldan çıkar, hem de başkalarını yoldan çıkarırlar."⁶⁴ demiştir.⁶⁵

Sahabe döneminde re'yin ne anlamda kullanıldığı hususu fakihler arasında tartışmalı ise de usul âlimlerinin çoğunluğuna göre re'y, kıyası içine alan kapsamlı bir kavramdır.⁶⁶ Nitekim Hanefilerden Abdulaziz el-Buhârî (ö.730/1330), meşhur Muâz hadisine yapılan itirazlara cevap verirken şöyle der: "Muâz, re'yimle ictehad ederim dediğinde, Hz. Peygamber onu tasdik edip susmuştur. Zira onun susmasının sebebi ictehadın bütün hükümler için yeterli olacağını bilmesindedir. Eğer ictehad sadece illeti belli bir kıyasa has kılınsaydı o vakit bu, hükümlerin yüzde birini bile öğrenmeye yeterli gelmezdi. O takdirde Hz. Peygamber, Muâz'ın, 'Kitap ve sünnetle amel ederim.' sözü üzerine susmayıp, sonra ne ile diye sorduğu gibi burada da susmayıp sorması gerekirdi."⁶⁷

Bununla birlikte sahabe ve tâbiûn döneminde re'y daha çok makbul re'y denilen 'Kur'an ve sünnetin açıkça değinmediği meseleleri, nasslara uygun şekilde hükme bağlamak için tutulan yol' olarak kabul ve tatbik edilmiştir. Sahabe ve tâbiûn, re'y ile verdikleri hükümleri nassla sabit olanlardan ayırmaya azami dikkat göstermişlerdir.⁶⁸ Fakat re'yi tarif etmedikleri gibi kıyas ve benzeri bir ictehad nevine de tahsis etmemişlerdir. Yalnız sahabe ve tâbiûn kıyas dâhil ictehadın bütün türlerini isim ve tanım vermeksizin tatbik etmişlerdir.⁶⁹

Tâbiûn devri sonrasında re'y, itikadi sahada Haricilerin anlayışı gibi bidat inançları manasında; fıkıh sahasında da kıyas anlamında

⁶⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, 2: 264; İbnu'l-Kayyim, *İ'lâm*, 2: 103; Şener, *Kıyas, İstihsan, Istislah*, 51; Ahmed Hasan, *el-İctihâd fi's-şerîati'l-İslâmiyye*, 86-87.

⁶⁵ Şener, *Kıyas, İstihsan, Istislah*, 51.

⁶⁶ Adnan Memduhoğlu, *Sahabenin İctihad Anlayışı*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 379.

⁶⁷ el-Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu'l-esrâr*, (Kahire: ts.), 3/279.

⁶⁸ İbnu'l-Kayyim, *İ'lâm*, 2: 113-115; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 108.

⁶⁹ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 105.

kullanılmıştır.⁷⁰ Fıkıh sahasında İmam Mâlik'in (ö. 179) *re'y* kelimesini kullanırken kıyası kastetmesini buna örnek verebiliriz.⁷¹

Buraya kadar Muâz hadisinin rivayetlerinde geçen lafızlardan *ictihad* ve *re'y* kavramlarının mana ve muhtevaları yönüyle tarihî seyri içerisinde kazandığı anlamlarına değindik. Bu bağlamda tarihsel açıdan nebevi sünnetin dinamizmini sağlayan *Yaşayan Sünnet-İctihad-İcma* üçlüsünden⁷² ictihadın Peygamber (s.a.v.) tarafından bizzat tasvip edilen bir olgu olduğunu müşahade ettik. Öte yandan Muâz hadisine gerek lafız açısından gerekse mana itibarıyla benzer bu rivayeti destekleyen sahabe ve tâbiûna ait haberlerin de mevcudiyeti⁷³ bize bu hadisin İslam hukuk

⁷⁰ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 105.

⁷¹ Ahmed Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, (İslamabad: I.R.I, 1970), 140; Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetu'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994) 1: 185, 193, 234, 283.

⁷² Sünnetin şemsiye bir kavram olduğunu, dolayısıyla sünnetin muhtevası içerisinde ictihadın var olageldiği düşüncesinde olan Fazlurrahman'ın ilk dönemlerde sünnet, icma ve ictihad uygulamalarının geçirdiği tarihî gelişimi hakkındaki görüşleri için bk. Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 15-37, 45.

⁷³ Muâz hadisini mana ve lafzı itibarıyla teyit eden bu haberleri şöylece sıralayabiliriz:

1. Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ari'ye yazdığı mektup: Hz. Ömer bu mektubunda şöyle demiştir: «...sonra, kitap ve sünnette olmayan bir mesele sana geldiği zaman onu anlamaya çalış; ardından anlayışına göre iş ve meseleleri mukayese et; benzerlerini tanı, sonra da re'yine göre hangi hüküm Allah'a daha sevgili ve Hakk'a daha yakın ise ona itimat et...» Bk. Dârekutnî, *Sünen*, 4: 206, 207. Ayrıca İbnu'l-Kayyim bu mektup üzerine *İ'lâmu'l-Muvakiîn*'de geniş şekilde açıklaması için bk. İbnu'l-Kayyim, *İ'lâm*, 2: 159. Ayrıca bk. Mustafa Necâti Barış, *Câhiliyeden Hz. Ömer Dönemi Sonuna Kadar Yargı*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 97-107; Barış, "İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı", *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları I*, ed. Eyüp Baş ve Halide Aslan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 77.
2. İbn Abbas'tan rivayet edilen mevkuf haber: İbn Abbas'a isnad edilen rivayete göre o şöyle der: "Bir şey (mesele) sorulduğunda, eğer Allah'ın kitabında varsa onunla; yoksa sünnette; onda da yoksa re'yinle ictihad et." Bk. Zeylâî, *Nasbu'r-râye*, 4: 63, 64. Benzer bir rivayet için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrá*, 2: 366. Yine benzer ifadelerle rivayet, İbn Mes'ud, Hz. Ali ve Hz. Ömer'e isnad edilmiştir. Bk. Dârimî, *Sünen*, "Mukaddime" 20; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, 10: 115 (20129); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, (Hindistan: Dâru's-selefiyye, ty.), 7: 240; İbnu'l-Kayyim, *İ'lâm*, 2: 118, 119; Şemsu'l-eimme Serahsî, *Mabsût*, 30 Cilt. 2. Bs. (Beyrut: yy., ts.) 16: 69 vd.
3. Şa'bî'nin (ö. 103/721) Kadı Şüreyh'ten (ö. 78/697) naklettiği Hz. Ömer'in sözü: Hz. Ömer, Kadı Şüreyh'e şöyle demiştir: "Kitaptan açık olarak anlayabildiğinle hükmet. Şayet kitabı tam anlamıyla bilmiyorsan Allah resulünün (s.a.v.) hüküm verdiğiğine göre hükmet. Bunun hepsini bilemiyorsan doğru yolda olan âlimlerin hükümleriyle hükmet, bunları da bilemiyorsan re'yine göre ictihad et, âlim ve salihlerle istişare et." Bk. İbnu'l-Kayyim, *İ'lâm*, 3: 577. Ayrıca bk. Barış, *Câhiliyeden Hz. Ömer Dönemi*

düşüncesi literatürüne *ictihad* ve *re'y* kavramlarının yerleşmesine zemin hazırladığı görüşünü teyit ettirmektedir.

1.3. Muâz Hadisine Mütearız Hadis

Muâz b. Cebel'den Abdurrahman b. Osman (Ğanm) kanalıyla gelen rivayeti İbn Mâce *Sünen*'inde 're'y ve kıyastan kaçınma' başlığı altında şöyle nakletmektedir:⁷⁴ Rivayete göre Muâz, Allah Resulü beni Yemen'e gönderirken şöyle buyurdu: "*Aslım öğreninceye kadar bir mesele hakkında ne açıklama yap ve ne de hüküm ver. Eğer bir mesele hakkında zorlanırsan onun hakkında bana yazacağın mektup yahut açıklama gelinceye dek tevakkuf et.*" demiştir. Bu hadisin isnadında yer alan Muhammed b. Saîd b. Hassân b. Kays el-Esedî⁷⁵ hakkında Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Nesâî, İbn Hibbân, Hâkim (ö. 405/1014) ve diğer hadis uleması hadis uydurmakla itham edilmiş, 'metrûkü'l-hadîs' olarak nitelendirilmiştir.⁷⁶ Ayrıca hadisin metni daha sağlam rivayetlere nazaran şâzdır. Sindî'nin (ö. 1138/1726) beyanına göre bu hadis Kütüb-i Sitte'den yalnız bu *Sünen*'de vardır. Ebû İshak bu hadisin zayıf olduğunu ve terk edilmesinin gerekliliğini ve ravi Muhammed b. Saîd'in zındık olduğunu söylemiştir. Sindî daha sonra şöyle demiştir: Bu zayıf hadis, halk arasında meşhur olan Muâz hadisine de ters düşer.⁷⁷

Somna Kadar Yargı, 107-109.

4. Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110) Hz. Ebû Bekir (r.a.) hakkındaki sözü: Rivayete göre Muhammed b. Sîrîn şöyle der: "Hz. Peygamber'den sonra bilmediği hususlarda çok çekingen davranan Hz. Ebû Bekir'den başka kimse yoktur. Hz. Ebû Bekir'den sonra da bilmediği şeylerde hüküm vermekten çok sakınan Hz. Ömer'den başkası yoktur. Zira aslımı Kur'an'da ve sünnette bulamadığımız bir mesele Hz. Ebû Bekir'e geldiğinde o şöyle derdi: Re'yime göre ictihad edeceğim. Eğer ictihadım doğru ise Allah'tan, hatalıysa bendendir. Bunun için Allah'tan bağışlanma dilerim." Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kubrâ*, 3: 177.

⁷⁴ İbn Mâce, «Mukaddime», 55. Hadisin isnadı şöyledir: *Hasan b. Hammâd Seccâde-Yahyâ b. Saîd el-Umevî- Muhammed b. Saîd b. Hassân-Ubâde b. Nusey-Abdurrahman b. Ğanm-Muâz b. Cebel.*

⁷⁵ Dört bin hadis uydurduğu, Halife Mansur tarafından zındık olduğu için asılarak öldürüldüğü nakledilir. Bk. Ebû Amr Nuruddîn b. Ali es-Sa'dî, *Tuhfetü'l-lebîb bimen tekelleme filim hâfiz ibn-i Hacer mine'r-ruvât fi ğayri't-takrîb*, (Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 2010), 2: 42 (130).

⁷⁶ Ravilerin değerlendirmeleri hakkında bk. Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa, *Meşâriku'l-envârî'l-vehâce ve metâliu'l-esrârî'l-behâce fi şerhi süneni'l-imâm ibn Mâce*, 1. Bs. 4 Cilt, (Riyad: Dâru'l-muğni, 2006), 2: 181-185.

⁷⁷ İbn Mâce, *Sünen-i ibn Mâce bi şerhi'l-imâm Hasan el-hanefî es-sindî*, thk. Şeyh Halil

Maliki fakih Bâcî (ö. 474), usulünde söz konusu hadisi şöyle kaydeder: “Resulullah, Muâz’ı Yemen’e gönderirken ona şöyle demiştir: *Ne Allah’ın kitabı ne de Peygamberinin sünnetinde bulunmayan bir husus sana gelirse bana yaz ki onun cevabını yazıp sana göndereyim.*”

Bâcî naklettiği bu haberi dört madde hâlinde açıklamaktadır. Bu maddelerin sonuncusu olarak bu rivayetin farklı bir tarihinin olduğunu belirtmektedir. Rivayete göre, “Muâz b. Cebel, Yemen’e kâdî olarak görevlendirildiğinde Allah’ın elçisine, ‘Senden işitmediğim ve Allah’ın kitabında bulamadığım bir mesele hakkında bana soru sorulur yahut dava gelirse ne yapayım?’ demesi üzerine Allah Resulü, ‘*İctihad et. Allah senin samimiyetini bilirse seni Hakk’a ulaşmaya muvaffak kılar. Yalnızca iyi bildiğin ile hüküm ver. Şayet ciddi bir mesele ile karşılaşır da zor durumda kalırsan bekle veyahut o konuda bana yaz.*’ buyurmuştur.”⁷⁸

Sonuç olarak buraya kadar yaptığımız sened ve metin tahliline dair açıklamalar neticesinde şunlar söylenebilir: Muâz hadisi, ehl-i hadisçe tashih edilmemiştir. Bununla birlikte birçok fıkıh usulü kitabında yer almasının sebebi, rivayetin ümmet tarafından kabul görmüş olmasıdır. Bu durumu, usulcülerin hadis hakkında ümmetin kabul telakki ettikleri görüşlerine bağlamak mümkündür. Nitekim İbnu’l-Kayyim ve Hatîb Bağdâdî bu düşüncededir.

2. FIKIH USULÜNE KAYNAKLIK ETMESİ BAKIMINDAN MUÂZ HADİSİ

Bu bölümde Muâz hadisinin kullanıldığı yerleri, başka bir ifade ile hangi konularda ve nasıl delil alındığını müçtehid imamlar ve sonrası itibariyle tetkik etmeye çalışacağız. Böylece hadisin zaman içerisinde kazandığı yeni anlam ve telakkiler görülmüş olacaktır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki: “Fıkıh Usulüne Kaynaklık Etmesi Bakımından Muâz Hadisi” adlı başlık altında ele alacağımız konular genel anlamda fıkıhın temel prensiplerinden olan ‘ictihad, kıyas ve re’y’ ile alakalıdır. Fıkıhın bu temel prensiplerini teorik açıdan bir yere oturtma gayreti

Me'mun Şeyha, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), “Sünnet”, 8, 1: 42.

⁷⁸ Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef, Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl*, thk. İmran Ali Ahmed Arabi, (Bingazi: Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, 2004), 815, 816.

ilk defa İmam Şâfi ile başladığı⁷⁹ kabul edilirse bizim burada incelediğimiz hadisin de böyle bir gayeye kaynaklık ettiğini düşünmemiz mümkündür. Yalnız biz bu bölümde hadisin fıkıh usulüne kaynaklık ettiği yerleri tespite çalışacağımızdan hadisin hangi konularda geçtiğine işaret edeceğiz. Bunun için de öncelikle İslam hukuk usulünde meşhur Muâz hadisinin konusu olan *ictihad*, *kıyas* ve *re'y* terimlerinin daha ilk asırlardan itibaren kullanımını bilmek gerekmektedir.⁸⁰ Bu itibarla Hz. Peygamber devrinden müçtehid imamlar dönemine kadar geniş anlamda ictihad anlayışı ve uygulamasının nasıl olduğundan kısa da olsa söz etmemiz gerekmektedir.⁸¹

Hz. Peygamber 23 yıllık peygamberlik hayatında sadece tebliğ eden bir postacı değil, Kur'an'ı tefsir ve tatbik ile Kur'an'ın temas etmediği meselelerin hükümlerini teşri anlaşmazlık durumunda kendine gelenler arasında hüküm vb. bir kısım ictihada dayalı tasarruflarda bulunan bir elçidir. Ancak onun ictihadı isabetsiz olduğu takdirde Allah tarafından tashih edilmek gibi bir özelliğe de sahiptir.⁸²

Sahabe, re'y ile ictihadlarına keyfî bir surette başvurmamış, şartların yerine getirildiği yerde hükmünü vermiş dahi olsa eksikliği gösterildiği an hakikat karşısında re'yinden vaz geçmiştir⁸³ ve ictihadlarını şûra yoluyla yapmışlardır. Tâbiûn döneminde ictihad, kıyas, örf ve âdet, maslahata riayet, zaruret gibi hüküm, kaynak ve prensipleri içermektedir. Tâbiûn, nasslara dayanan hükümleriyle re'y ve ictihada istinat eden hü-

⁷⁹ Özafşar, s. 223.

⁸⁰ Re'y, Kıyas ve İctihad terimleri için bk. H. Yunus Apaydın, «Re>y», *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2008), 35: 37-40; H. Yunus Apaydın, «Kıyas», *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2002) 25: 529-539; H. Yunus Apaydın, «İctihad», *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2000) 21: 432-445.

⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdülkadir Şener, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 21-43; Karaman, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Zafer Matbaası, 1989), 69-78, 174-176; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 37-124.

⁸² Hz. Peygamberin ictihadı konusunda geniş bilgi için bk. Hasan Ahmed, s. 33; Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicri IV. Asır Ortalarına Kadar)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), 92-113.

⁸³ Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicri IV. Asır Ortalarına Kadar)*, 138- 139.

kümlerini birbirinden ayırmaya ve ikincisini ‘dinin kesin hükümleri’ arasına almaya dikkat ve itina göstermişlerdir.⁸⁴

Tâbiûn sonu ve müçtehid imamlarının da bulunduğu devirde ictihad ihtilafları, ictihad prensip ve kaynaklarındaki farktan doğmuştur. Böylece bu dönemde dört grup oluşmuştur. Bunlar;

a) Re’y ve kıyası nadiren kullanan, hadislerle geniş yer veren mutedil eserciler,

b) Kıyas ve re’ye geniş yer verip, sünneti ihmal etmeyen mutedil re’yciler,

c) Kıyası tamamen inkâr eden müfrit eserciler,

d) Kitap dışındaki naklî kaynakları kabul etmeyen müfrit re’ycilerdir.⁸⁵

Müçtehid imamlar döneminde ise artık mezhepler oluştuğundan ictihad, belli birtakım kaideler ve metotlarla yapılmaya başlanmış, her mezhebin bulunduğu ortam ve üstatları açısından farklı ictihad usulleri oluşmuştur. Oluşan bu mezheplerin esas aldığı prensipler açısından az çok ihtilaflar vuku bulmuştur. İşte Muâz hadisinin delil alındığı konu itibariyle de çeşitli mezhepler hadis hakkında farklı mütalaalarda bulunmuştur. Şimdi bu görüş ve yorumları inceleyeceğiz.

2.1. İctihad, Re’y ve Dar Anlamda Kıyasın İspatı

Kıyasın ispatında söz konusu hadisin kullanımını ilk olarak mezhep imamlarından İmam Şâfi’nin eserlerinde; diğer mezhep imamlarının ise bu husustaki yorumlarını talebelerinin onlara ait rivayetlerini belirten eserlerinden öğrenmekteyiz. Bu konuda mezhep imamlarının hadisin kullanımındaki yaklaşımları şu şekildedir:

Hanefî mezhebinin usulünde, Muâz hadisinden ictihad, re’y ve kıyas bahislerinde söz edilmektedir.⁸⁶ *Hanefî Fakihî Pezdevî*, (ö. 482) bu hadis hakkında şunları nakleder: “Ebû Hanîfe’nin ashabına göre hadis, umumu belvâ özelliği taşıyan bir haber-i vâhiddir. Ayrıca bu hadis mürseldir. Şâfi’nin ashabına göre ise mürsel hadis hüccet değildir.

⁸⁴ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 41, 57, 58, 89.

⁸⁵ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 123.

⁸⁶ Ebû Yusuf, *er-Reddî alâ siyeri’l-Evzaî*, s. 32; Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4: 44-45; Şemsu’l-eimme Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, 2 Cilt, (Beyrut: Dâru’l-ma’rifet, ts.), 2: 130, 181; Pezdevî, *Keşfü’l-esrâr*, 3: 507-509 (56).

Sonuçta bu hadis bunlara rağmen sahih bir hadistir. Gazzâlî de Muâz hadisinin ümmet tarafından kabul edilen bir hadis olduğunu ve mürsel olmasının hadisin sıhhatine zarar vermediğini söylemiştir. Bilakis hadisin isnadını şu hadislerde olduğu gibi araştırmak gerekmez: ‘*Kadın halası üzerine nikâhlanamaz.*’, ‘*Vârise vasiyet yoktur...*’⁸⁷ Bu ve benzer örnekler bize Hanefî ulemasının genel anlamda bu hadisi usul eserlerinde re’y ve icthadın meşruiyeti konusunda ele aldıklarını göstermektedir. Hanefî mezhebinde hadisin fûruda da söz konusu edildiği yerler olmuştur. Nitekim Hanefî âlim Serahsî (ö. 483), *Mebûsût*’unda bu hadisi ‘Kâdînin Adabı’ bahsinde nakleder ve icthadda hataya düşme korkusuyla icthaddan el çekmenin yersiz olduğuna dair delilleri zikrederken Muâz hadisini de kaydeder.⁸⁸

Malikî mezhebinin usul âlimlerince de hadis kıyas prensibinin teorik dayanağı olarak zikredilmiştir. Bunu, Malikî usulcü Ebû Velîd el-Bâcî (ö. 474) kıyas bahsinde ele almıştır.⁸⁹

Hanbelî mezhebinin usul âlimlerinden Ebû Ya’lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), usulünde muhtelif yerlerde Muâz hadisinden söz etmektedir. Kıyas bahsinde ele aldığı rivayetin kıyasın meşruiyetine dair delil olacak nitelikte sahih olduğunu ispata yönelik açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁰

Şâfiî ise hadisi daha önce belirttiğimiz gibi *el-Ümm* adlı eserinde ‘istihsanın/fıkıhta özel gerekçelerle açık kıyastan, genel ve yerleşik kuraldan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulma metodunu ifade eden şer’î delilin iptali’ bahsinde nakletmesine rağmen usule dair yazdığı *Risâle* adlı eserinde bu hadisten söz etmez. Yalnız icthadın tecvizine dair sadece muhatabına Hazreti Peygamber’in, hâkimin icthadıyla ilgili hadisini zikreder.⁹¹

Şâfiî’den sonraki dönemde İmam Gazzâlî (ö. 505), *Mustasfâ* adlı eserinin ‘Hakkında İctihad Edilecek Konu’ bölümünde Muâz hadisinden

⁸⁷ Pezdevî, *Keşfü’l-esrâr*, 3: 508.

⁸⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 16: 69 vd.; *Usûl*, 2: 130, 192.

⁸⁹ Ebu’l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa’d et-Tüçibî, Bâcî, *İhkâmü’l-fusûl fî ahkâmî’l-usûl*. (Beyrut: 1986), 630.

⁹⁰ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Ebû Ya’lâ ibnu’l-Ferrâ, *el-Udde fî usûli’l-fikh*, thk. Dr. Ahmed b. Ali el-Mubârekî, (Riyad: yy.,1990), 4: 1292-1295.

⁹¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 7: 300; Şâfiî, *Risâle*, 494.

bahseder.⁹² Nevevî (ö. 676), *Mecmu*'da bu hadisi, 'kâdînin (hâkimin) kendisine arz edilen bir meseleyi sırasıyla Allah'ın kitabı, Resulullah'ın sünneti, icma ve kıyas ile halli' şeklinde kaydeder.⁹³

Kanaatimizce bütün bunlardan anlaşılan şudur ki usul âlimleri ictihadın, re'yin ve özellikle kıyasın ispatı veya diğer bir ifadeyle meşruiyeti sadedinde Muâz hadisini delil olarak kullanmışlardır.

2.2. Hüküm Verirken İlim ve Meşveret Ehliyle İstişare

Hanbelî mezhebi usulcülerinden İbn Kudâme (ö. 620) Muâz hadisinden 'Kitâbu'l-Kadâ' bahsinde söz etmektedir. O, Muâz hadisine kitabında iki meseleye dair bahiste yer vermektedir. Biri, 'Kâdîlerin devlet başkanı tarafından görevlendirilmesi' başlığı altında;⁹⁴ diğerinde ise, 'Hüküm verirken istişarenin müstehab olduğu ve kâdînin meclisine ilim ve meşveret ehlinin gelmesi' başlığı altında kaydeder.⁹⁵ Bu örneği zikrettiği yerde o, Muâz hadisinde geçtiği üzere hâkimin bir meselede sırayla Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti, icma ve kıyas-ı celiye başvurup başkasının görüşüne ihtiyaç duymayacağını belirtir. Ardından şayet ictihada ihtiyaç olursa ehliyle istişarede bulunulmasının daha iyi olacağını açıklar. Bu anlamda İbn Kudâme'nin müşavereye dair örnekleri sıralaması ictihadın öncesinde istişarenin önemine dikkat çektiği kanaatini uyandırmaktadır.

2.3. Hz. Peygamber Zamanında Ashabın İctihad Edebileceği

el-Mu'temed adlı eserin sahibi Mu'tezilî Ebu'l-Hüseyn el-Basrî de bu rivayeti kitabında, 'Nebi (s.a.v.) zamanında onun huzurunda veya uzakta ictihad ve kıyasla Allah'a kulluk yapmanın caiz olup olmayacağı babı' adlı bölümde kaydeder⁹⁶ ve bu hadisi kıyasın ispatının delilleri arasında zikreder. Hadis hakkında ise haber-i vâhid olan Muâz'ın haberinin ümmetin kabulüne mazhar olduğu (telakki bi'l-kabul)⁹⁷ ve çok

⁹² Gazzâlî, *Mustaşfâ (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, 2: 355.

⁹³ Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref, *el-Mecmû' fî şerhi'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necib el-Mutiâ, 23 Cilt. (Suudi Arabistan: Mektebetu'l-irşâd, ts.), 22: 362.

⁹⁴ Abdullah b. Ahmed, İbn Kudâme, *el-Muğnî*, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1405) 11: 379.

⁹⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 11: 396.

⁹⁶ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fîkh*, (Beyrut: yy., 1983) 2: 212, 213.

⁹⁷ Kadir Gürler, «Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir

azı müstesna ekser ulemaya göre gerek Hz. Peygamber'in huzurunda gerekse bulunmadığı zamanda müçtehid için ictihadın söz konusu olabileceğini ifade eder.⁹⁸

Bu mevzu ile ilgili **Şevkânî** (ö. 1250), *İrşâdü'l-fuhûl* adlı eserinde, Muâz hadisini şu şekilde nakleder: “(İctihadın Allah Resulü zamanında uygulandığına dair) açıklamaya en uygun delil Muâz'ın (r.a.) Yemen'e gönderildiğinde ictihadının tasvip edilmesidir. Bu hadis çeşitli tarihleri yönüyle meşhurdur...”⁹⁹ Yine buna dair Reşîd Rıza (ö. 1935) *Muhâveratü'l-Muslih* adıyla kaleme aldığı eserinde sahabenin de ümmetin maslahat ve menfaatine uygun olarak gördükleri şeyi –o vakte kadar uygulanan sünnete aykırı da olsa– hemen bunu tatbik ettiklerine örnek olarak bu hadisi zikretmektedir.¹⁰⁰

Usul âlimleri ahabın Peygamber huzurunda ictihad edip edemeyeceği konusunu ele almışlar, Muâz hadisini de Allah'ın elçisinden uzak olduğu durumlarda caiz olacağına dair delil getirmişlerdir. Oysa sahabenin Peygamber huzurunda ictihad ettiğine dair örnekler mevcuttur.¹⁰¹

2.4. Kur'an'dan Sonra Sünnet ile Hüküm Vermenin Gerekliliği

Sünnetin dindeki konumuna işaret eden ayet ve hadislerin varlığı bilinen bir husustur. Bu hususla ilgili Muâz hadisi ise İslam dinindeki kaynaklar hiyerarşisine doğrudan işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu konuda hadisin kullanımını Şâtîbî'nin (ö. 790) *Muvâfakât* adlı eserinde görmekteyiz. Şâtîbî, Muâz hadisini, kitabının sünnet bölümünde, “Sünnetin kitaba ilavesi durumunda önce Kur'an-ı Kerim'e sonra sünnete müracaat edilir.” cümlesinden sonra delil olarak Muâz hadisini örnek

Çözüm Yolu: Telakki Bi'l-Kabul», *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2012): 5-28.

⁹⁸ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 213.

⁹⁹ Ahmed b. Muhammed el-Vezir, *el-Musaffâ*, 801.

¹⁰⁰ M. Reşîd Rıza, *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, trc. A. Hamdi Akseki, sad. Hayreddin Karaman, (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1974), 100.

¹⁰¹ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 44-45.

verir.¹⁰² Aynı şekilde Sââtî (ö. 1378/1958) ve Abdulgânî (ö. 1983) gibi âlimler hadisin bu anlamına işaret etmişlerdir.¹⁰³

Kanaatimizce Muâz hadisinin delalet ettiği anlamlar içerisinde bizim de makalemizin başında vurguladığımız sünnetin dinde ikinci kaynak oluşu hususu pek çok âlim tarafından da dile getirilmektedir.

2.5. Nassın Olmadığı Durumda İctihad Edilebileceği

Nassın olmadığı durumlarda nasıl hüküm verileceği konusuna değinen Zafer Ahmed Tehânevî, *Plâu's-sünen* adlı eserinde İbn Hazm'ın meşhur Muâz hadisinin isnadına yönelik eleştirisine cevap verir. Dolayısıyla Muâz hadisinin batıl bir rivayet olduğu iddiasını kabul etmez. Hadisin senedinin güvenilir olduğunu ve manasının açık bir şekilde nassın bulunmadığı hallerde icthad ile hüküm verilebileceğine işaret ettiğini belirtir.¹⁰⁴

Usul âlimleri genel anlamda nassın olmadığı durumlarda icthadın gerekliliği görüşünde olmakla birlikte icthadın hükmü, konusu ve sahası meselesinde farklı düşüncelere sahip oldukları söylenebilir. Ekseriyeti itibariyle ise icthadın tariflerindeki kayıtlara göre fıkıh sahasına hasretmektedirler.¹⁰⁵

Buraya kadar Muâz hadisinin fıkıh usulü kaynaklarında delil alındığı yerlere temas etmeye çalıştık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla günümüz İslam âlimleri de icthada dair konuları tkrir etmektedirler. Mesela bunlardan Karadavî yazdığı kitaplarında vurguladığı temel meselelerden biri de icthaddır. O, 'İctihadın Tarihi' konusunda Muâz hadisini zikrederek, bu hadisten sahabenin icthadının, hayatın gerçekleri çerçevesinde olduğunu, Allah'ın dinini hakkıyla kavramış olmaları, hayat problemlerini İslam'ın gerçeklik, kolaylaştırma, şeriatın ve kulların

¹⁰²Ebû İshak İbrahim, Şâtibî, *Muvâfakât (İslami İlimler Metodolojisi)*, trc. M. Erdoğan, (İstanbul: İz Yayınları, 1993) 2: 5, 6.

¹⁰³Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed Sââtî, *Fethu'r-rabbânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, ts.), 15: 208; Abdulgânî Abdülhâlık, *Hücciyetü's-sünne (Sünnetin Delil Oluşu)*, trc. Dilaver Selvi, (İstanbul: Şule Yay., 1996), 296.

¹⁰⁴Zafer Ahmed Tehânevî, *Plâu's-sünen*, 15: 30, 31.

¹⁰⁵Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, 156-161.

menfaatlerini kollama nitelikleri taşıyan orijinal fıkıhla çözümler sağladıklarını belirtmektedir.¹⁰⁶

SONUÇ

Araştırmamız neticesinde elde ettiğimiz kanaatler şunlardır:

1. Meşhur Muâz hadisi hakkında gerek sened gerekse metin açısından yapılmış değerlendirme ve yorumlar sonunda ortaya şu gerçek çıkmaktadır: Hadisin tashihi ve taz'ifi (sahih ve zayıflığı) tamamıyla icthadi bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Dolayısıyla hadisin değerlendirme ve yorumlarının mezhep görüşlerinin tesiri altında olduğu görülmektedir. İbn Hazm'ın Kur'an ve sünnet dışında delil kabul etmemesi nedeniyle Muâz hadisini batıl, asılsız haber olarak nitelendirmesi gibi.

2. Muâz hadisinin rivayeti yönüyle problemlili olduğu anlaşılmaktadır. Zira hadisin senedinde meçhul raviler bulunmaktadır. Ayrıca hadisin metnindeki 'ictihâdü'r-re'y' tabirinin hangi manada anlaşıldığı da bir diğer problemdir. Çünkü bu tabir hakkında çok farklı yorumların mevcut olduğu görülmüştür.

3. Hadisin kullanıldığı yerlerin genel manada fıkıh usulünde özellikle kıyasın –geniş anlamda icthadın– teorik olarak temellendirilmesinde delil gösterildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber zamanında ashabin icthad edebileceği, Kur'an'dan sonra sünnet ile hüküm vermenin gerekliliği ve nassın olmadığı durumda icthad edilebileceği gibi konularda hadisin delil alındığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdulhâlık, Abdulgânî. *Hücciyetü's-sünne (Sünnetin Delil Oluşu)*. Trc. Dilaver Selvi. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts.
- Apaydın, H. Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 35: 37-40. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 25: 529-539. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

¹⁰⁶Yusuf Karadavî, *İslam Hukuku Evrensellik-Süreklilik*, trc. Y. Işıkçık, A. Yaman, (İstanbul: Marifet Yay., 1997), 15.

- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21: 432-445 Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bâcî, Ebu'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücibî. *İhkâmu'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*. Thk. İmran Ali Ahmed Arabî. Bingazi: Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, 2004.
- Barış, Mustafa Necati. *Câhiliyeden Hz. Ömer Dönemi Sonuna Kadar Yargı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Barış, Mustafa Necati. "İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı". *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları I*. ed. Eyüp Baş ve Halide Aslan. 65-82. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Beyhakî, Ahmed ibnu'l-Huseyn b. Ali. *Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü dâru'l-bâz, 1994/1414.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *el-Câmiu's-sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *Târihu'l-kebîr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986/1407.
- Ebû Amr Nûruddîn b. Ali es-Sa'dî. *Tuhfetu'l-lebib bimen tekelleme fihim hâfız ibn-i Hacer mine'r-ruvât fi ğayri't-takrîb*. Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 2010.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî. *Müsned*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebu'l-Huseyn el-Basrî. *el-Mu'temed fi usûli fikh*. 2 Cilt. Beyrut: yy. 1983.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed ibnu'l-Ferrâ. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. Thk. Dr. Ahmed b. Ali el-Mubârekî. Riyad: yy., 1990.
- Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1979.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: TDV. Yayınları, 2012.
- Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*. Çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid. *el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Thk. Dr. Hamza b. Zuheyr Hafız. 4 Cilt. Medine: Şeriketu Medineti'l-münevvere, ts.

- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid. *Mustasfâ (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)* Trc. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yay., 1994.
- Gül, Sema. *Muaz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, 2015.
- Gül, Sema. "Muâz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlişkilendirilen Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/183 (2015): 183-208.
- Gürler, Kadir. "Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir Çözüm Yolu: Telakki Bi'l-Kabul". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012): 5-28.
- Hasan, Ahmed. *The Early Development of Islamic Jurisprudence*. İslamabad: I.R.I., 1970.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekir. *el-Fakih ve'l-mütefakkih*. Thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Azzâzî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1996.
- İsfahânî, Râğîb Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Lübnan: Dâru'l-ma'rife, ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *Câmiu'l-beyâni'l-ilm ve fadlihi*. Thk. Ebû Abdurrahman Fevvaz Zumerli. 2 Cilt. Beyrut: Muessetu'r-reyyân, Dâru İbn Hazm, 2003/1424.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Muhammed Avvâme. Hindistan: Dâru's-selefiyye, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru kütübi'l-ilmîyye, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. Thk. Muhammed Avvâme. 4. Bs. Halep: Dâru'r-reşîd, 1992.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1994.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Telhîsu'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-râfi'l-kebir*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1989.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. 1. Bs. Mısır: 1347.
- İbnu'l-Arabî, *Arıdatü'l-ahvezî*. 1. Bs. Mısır: Matbaatü'l-Mısriyye, 1931.

- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-İlelü'l-mütenâhiye*. Thk. Halil el-Meyis. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hüseyn. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. 1. Bs. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnu'l-Esîr, Mecidüddin. *en-Nihâye fi ğarîbil-hadîs ve'l-eser*. 5 Cilt. Beyrut: ts. İbn Hibbân, Muhammed Ebû Hâtîm et-Temimî el-Büstî. *es-Sikât*. 1. Bs. Thk. Seyyid Şerefuddîn Ahmed. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1975.
- İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye. *İlâmu'l-muvakkûn an rabbi'l-âlemîn*. 1. Bs. 7 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1423.
- İbnu'l-Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. Riyad: Hicr, 1997.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî fi'l-fıkhi'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1405.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Mâce. *Sünen-i ibn Mâce bi şerhi'l-imâm Hasan el-Hanefî es-Sindî*. Thk. Şeyh Halil Me'mun Şeyha. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.
- İbn Manzûr. Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1414.
- İmam Muhammed İbn Saud İslamic University, *el-Meclisü'l-ilmî el-ictihâd fi's-şerîati'l-İslâmiyye ve buhûsun uhrâ*. Riyad: 1984.
- İbn Sa'd, Muhammed Ebû Abdullah el-Basrî. *et-Tabakâtu'l-kubrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru sadr, ts.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, ts.
- Karaman, Hayrettin. *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1989.
- Karadavî, Yusuf. *İslam Hukuku Evrensellik-Süreklilik*, Trc. Y. Işıkcık, A. Yaman. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetu't-tevfikiyye, ts.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet (Eleştirel Yaklaşım)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- Mâlik b. Enes. *el-Müdevvenetu'l-kübrâ*. Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa. *Meşâriku'l-envâri'l-vehâce ve metâliu'l-*

- esrârî'l-behâce fî şerhi süneni'l-imâm ibn Mâce*. 1. Bs. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-muğnî, 2006.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-A'lâ Muhammed. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi câmiî't-Tirmizî*. 10 Cilt. 1. Bs. Beyrut: 1990.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' fî şerhi'l-mühezzeb*. Thk. Muhammed Necib el-Mutiâ. 23 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetu'l-irşâd, ts.
- Özaşar, Mehmet Emin. "Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti". *İslâmiyât* 1/3 (1998): 41-47.
- Özen, Şükrü. *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asır Ortalarına Kadar)*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 1995.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm. *Keşfü'l-esrâr (Alâuddînel-Bahârî)*. 4 Cilt. 2. Bs. Beyrut, 1994.
- Pezdevî, Ali b. Muhammed. *Usûl*. Karaçi: Cavid Pres, ts.
- Rıza, M. Reşîd. *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*. Trc. A. Hamdi Akseki. Sadeleştiren: Hayreddin Karaman. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1974.
- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ. *Fethur'r-rabbânî li tertîbi müsnedi'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâu't-turâsî'l-arabî, ts.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: University Pres, 1950.
- Sehârenfurî, Halil Ahmed. *Bezlu'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. 20 Cilt. Beyrut: ts.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût*. 30 Cilt. 2. Bs. Beyrut: ts.
- Şâfî, Muhammed b. İdris. *Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: ts.
- Şâfî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1393.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim. *Muvâfakât (İslami İlimler Metodolojisi)*. Trc. M. Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- Şener, Abdülkadir. *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan İstislah*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1974.
- Şener, Abdülkadir. "İslâm Hukukunda Re'y ve İctihad". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973): s. 123-131.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Hucce*. Thk. Mehdî Hasan el-Geylânî. Beyrut: Alemu'l-kütüb, 1403.

- Şimşek, Murat. *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*. Ankara: TDV, 2009.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebu'l-Kasım. *el-Mu'cemu'l-kebir*. Thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. 2. Bs. Mevsil: Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, 1983.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdulmelik b. Seleme el-Ezdî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Thk. Şuayb Arnavut. 1. Bs. Müessesetu'r-risâle, 1994.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *İlâü's-sünen*. Thk. Muhammed Taki Osmânî. 22 Cilt. (Karaçi: 1418).
- Tirmizî, Ebû İsa. *Câmiu's-Sahih Sünen-i Tirmizî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uğur, Müçteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: T.D.V. Yayınları, 1992.
- Vezir, Ahmed b. Muhammed. *el-Musaffâ fi usûli'l-fikh*. Beyrut. ts.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*. İşaret Yay., İst. 1993.
- Zebidî, M. Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 10 Cilt. Mısır: 1307.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed. *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed. *Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyetun fi kütübi's-sitte*. 2 Cilt. Cidde: yy., 1992.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb Arnaût ve heyeti. 25 Cilt. 3. Bs. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1985.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Trc. Abdülkadir Şener. 2. Bs. İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- Zeylâî, Cemâluddîn. *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadis, ts.